

MATEUSZ CZAIŃSKI*

TROSKA O TRWAŁOŚĆ MAŁŻEŃSTWA W PRAWIE KANONICZNYM I POLSKIM PRAWIE RODZINNYM

Analizując normy prawa kanonicznego i polskiego prawa rodzinnego, można zyskać przekonanie, że uznają one trwałość małżeństwa za podstawową zasadę prawa. Oba te systemy definiują małżeństwo jako związek kobiety i mężczyzny, nakładając na nupturientów wymogi, które muszą spełnić, aby zawrzeć związek małżeński. Dodatkowo prawo cywilne reguluje kwestie majątkowe dotyczące małżeństwa jako podstawę materialnej egzystencji rodziny. Oba porządki prawne przewidują domniemanie ważności zawartego małżeństwa, instytucję separacji oraz sądową ochronę trwałości małżeństwa. Specyficzną instytucją prawa kanonicznego jest przywilej na korzyść wiary i związana z nim instytucja interpelacji. Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie istniejących w obu systemach prawnych regulacji, które służą stabilności małżeństwa jako podstawy prawidłowo funkcjonującej rodziny.

Podjęta problematyka dotyczy znacznej liczby małżeństw, ponieważ zawarcie małżeństwa konkordatowego wpływa na stan cywilny osób w świetle prawa państwowego. Zagadnienie trwałości małżeństwa ma doniosłe znaczenie wobec współczesnych zagrożeń deprecjonujących wartość małżeństwa i opartej na nim rodziny.

* Mateusz Czaiński – doktorant Katedry Prawa Kanonicznego i Wyznaniowego Papieskiego Wydziału Teologicznego we Wrocławiu; e-mail: czaiński@onet.eu.

1. DZIAŁANIA KANONICZNE USTAWODAWCY WARUNKUJĄCE TRWAŁOŚĆ MAŁŻEŃSTWA

Ustawodawca kościelny dla zapewnienia trwałości małżeństwa ustanowił szereg norm. Regulują one zdolność prawną do zawarcia małżeństwa, kanoniczne przeszkody małżeńskie oraz wady zgody.

1.1. ZDOLNOŚĆ NUPTURIENTÓW DO DZIAŁAŃ PRAWNYCH

Tylko mężczyzna i kobieta – dwie osoby odmiennej płci – mogą wnieść w małżeństwo całe specyficzne bogactwo osobowościowe połączone z ich odrębnością na płaszczyźnie ludzkiej. Wzajemny dar oblubieńców, który stwarza wspólnotę życia i miłości, winien być nieodwołalny i definitywny. W ten sposób powstaje nierozłączna komunikaacja mężczyzny i kobiety, co potwierdzają słowa Chrystusa: „A tak już nie są dwoje, ale jedno ciało. Co więc Bóg złączył, niech człowiek nie rozdziela” (Mt 19,6). Potwierdza to boską prawdę o istotnym przymiocie nierozzerwalności małżeństwa. Podobnie słowa soborowej konstytucji *Gaudium et spes* wskazują, że dobro dzieci wymaga pełnej wierności małżonków i zobowiązuje ich do nierozłącznej jedności¹. W zamyśle Bożym małżeństwo ma być trwałe, ma być znakiem miłości absolutnie wiernej, którą Bóg darzy człowieka i którą Chrystus Pan żywi dla swego Kościoła².

Małżeństwo, jako związek heteroseksualny, może być zawarte tylko przez jednego mężczyznę z jedną kobietą. Zabrania się zawierania małżeństwa przez osoby tej samej płci. Taki związek jest bezwzględnie nieważny i ta niezdolność ma charakter uprzedni w stosunku do innych figur niezdolności. Kobieta i mężczyzna są osobami komplementarnymi³.

Zdolność do czynności prawnych, w tym do zawarcia małżeństwa, mają osoby ochrzczone, spełniające kryterium wieku oraz o wystarczającym używaniu rozumu. Mają ją także osoby nieochrzczone po uzyskaniu dyspensy od przeszkody różności religii. Osoby niepełnoletnie mogą zawrzeć małżeństwo za zgodą rodziców. Bez wiedzy rodziców lub wobec ich uzasadnionego sprzeciwu nie można asystować przy zawieraniu takiego małżeństwa bez zezwolenia ordynariusza miejsca⁴.

¹ SOBÓR WATYKAŃSKI II. *Konstytucja duszpasterska o Kościele w świecie współczesnym Gaudium et spes* (7 grudnia 1965) W: *Sobór Watykański II. Konstytucje, dekryty, deklaracje*. Poznań 2002 pkt 48.

² JAN PAWEŁ II. *Adhortacja apostolska Familiaris Consortio o zadaniach rodziny chrześcijańskiej w świecie współczesnym* (22 listopada 1981) pkt 20.

³ G. DZIERŻON. *Niezdolność do zawarcia małżeństwa jako kategoria kanoniczna*. Warszawa 2002 s. 103.

⁴ R. SOBAŃSKI. *Ustawy kościelne*. W: *Komentarz do Kodeksu prawa kanonicznego*. T. I księga I: *Normy ogólne*. Red. J. Krukowski. Poznań 2003 s. 62.

1.2. WOLNOŚĆ OD KANONICZNYCH PRZESZKÓD MAŁŻEŃSKICH

Przeszkoda wieku uniemożliwia zawarcie małżeństwa mężczyznom poniżej 16., a kobietom poniżej 14. roku życia. Wiek ten, konieczny do ważności małżeństwa, został określony w kan. 1083 *Kodeksu prawa kanonicznego*⁵. Konferencja Episkopatu Polski wymaga do godziwego zawarcia małżeństwa pełnoletności. Małżeństwo może zawrzeć osoba nie w pełni dojrzała fizycznie, ale spełniająca kryterium wieku i w pełni dojrzała psychicznie. W polskim prawie partykularnym dyspensę ordynariusza otrzyma kobieta 16-letnia⁶.

Na podstawie kan. 1084 KPK niezdolni do zawarcia małżeństwa są nupturienti, którzy z przyczyn fizycznych lub psychicznych nie mogą odbyć pełnego stosunku płciowego. Niezdolność ta powinna być uprzednia w odniesieniu do zawarcia małżeństwa i została określona jako przeszkoda niemocy płciowej. Ponadto powinna mieć charakter trwały i nie może być wyleczona środkami powszechnie dostępnymi w leczeniu danego schorzenia; musi być także pewna faktycznie i prawnie. Może dotyczyć wszystkich albo tylko określonych osób, z którymi dana osoba nie jest w stanie odbyć stosunku płciowego. W przypadku wątpliwości nie należy zabraniać małżeństwa. Niepłodność nie powoduje nieważności małżeństwa, jeśli nie została zatajona przed ślubem⁷.

W wyniku zawarcia małżeństwa powstaje wieczysty i wyłączny węzeł między małżonkami. Nie może on być rozwiązany żadną ludzką władzą, a jego ustanie ma charakter wyjątkowy, co musi być stwierdzone przez kompetentną władzę. Jakakolwiek wątpliwość co do istnienia małżeństwa zabrania zawarcia innego i stanowi przeszkodę węzła małżeńskiego⁸.

Małżeństwo katolika z osobą nieochrzczonej stanowi przeszkodę różności religii i jest możliwe po złożeniu przez stronę katolicką rękojmi i po uzyskaniu dyspensy. Dyspensa ma na celu ochronę prawa strony katolickiej do praktykowania wiary i odsunięcie niebezpieczeństwa jej utraty. Katolik musi uczynić wszystko, aby potomstwo zostało wychowane w wierze katolickiej. Obie strony muszą zostać pouczone o naturze katolickiego małżeństwa i jego celach, których nie powinni wykluczać. Podobna sytuacja zachodzi przy udzielaniu zezwolenia na małżeństwo mieszane⁹.

⁵ *Codex Iuris Canonici auctoritate Joannis Pauli PP. II promulgatus – Kodeks prawa kanonicznego. Przekład polski zatwierdzony przez Konferencję Episkopatu*. Poznań 1984 [dalej: KPK].

⁶ W. WENZ. *Kancelaria parafialna jako przestrzeń kościelnego posługiwania. Studium kanonicko-pastoralne*. Wrocław 2008 s. 383.

⁷ P. HEMPEREK. *Komentarz do Kodeksu prawa kanonicznego z 1983 r.* T. 3. Lublin 1986 s. 241.

⁸ U. NOWICKA. *Przeszkoda węzła małżeńskiego*. W: *Przeszkody małżeńskie w prawie kanonicznym*. Red. W. Góralski. Warszawa 2016 s. 182.

⁹ TAŻ. *Przeszkoda różności religii*. W: *Przeszkody małżeńskie* s. 217.

Zakazane jest zawarcie małżeństwa z kobietą uprowadzoną, chyba że – będąc już wolną i bezpieczną – wyrazi ona na to zgodę. Przeszkoda nie zachodzi, jeśli: sprawcą jest kobieta, ucieczka ma charakter dobrowolny, cel porwania nie jest matrymonialny¹⁰.

Nieważnie zawierają małżeństwo ci, którzy ze względu na chęć zawarcia małżeństwa zadają śmierć współmałżonkowi swojemu lub drugiej strony bądź biorą współudział w jej zadaniu. Ważny jest zatem motyw zabójstwa¹¹.

Zabronione jest małżeństwo z krewnymi we wszystkich stopniach linii prostej i do czwartego stopnia linii bocznej. Możliwa jest dyspensa w trzecim i czwartym stopniu linii bocznej¹².

Nie jest możliwe zawarcie małżeństwa między bliskimi krewnymi jednego z małżonków po jego śmierci a drugim małżonkiem. Zakres przeszkody powinowactwa obejmuje w linii prostej zstępnych i wstępnych zmarłego małżonka. Możliwe jest uzyskanie dyspensy.

Przeszkoda przyzwoitości publicznej uznawana jest za powinowactwo, ponieważ jest to forma bliskości osób do niego analogiczna. Jej podstawą jest nieważne małżeństwo lub notoryczny albo publiczny konkubinaty¹³.

Adopcja jest przeszkodą pokrewieństwa prawnego do zawarcia małżeństwa w linii prostej i w drugim stopniu linii bocznej. Dokonywana na podstawie przepisów państwowych powoduje powstanie prawnego ojcostwa, macierzyństwa, rodzeństwa i powinowactwa. Możliwe jest uzyskanie dyspensy. Przeszkoda ta ustaje na skutek wygaśnięcia cywilnego stosunku adopcji¹⁴.

1.3. OSOBISTA I AKTUALNA ZDOLNOŚĆ KONSENSUALNA NUPTURIENTÓW I WOLNA OD WAD ZGODA MAŁŻEŃSKA

Nie mogą zawrzeć małżeństwa osoby bez minimalnego stopnia używania rozumu, proporcjonalnego do waloru umowy małżeńskiej. Przyczyną takiego braku może być szeroko rozumiana choroba psychiczna lub stan zaburzenia świadomości na skutek upojenia alkoholowego lub zażywania narkotyków. Brak używania rozumu musi wystąpić w momencie zawierania małżeństwa i jest wadą zgody małżeńskiej¹⁵.

¹⁰ W. GÓRALSKI. *Małżeństwo kanoniczne*. Warszawa 2011 s. 127.

¹¹ G. DZIERŻON. *Przeszkoda występku (kan. 1090 §§ 1-2 KPK)*. „Ius Matrimoniale” 11:2006 s. 85.

¹² GÓRALSKI. *Małżeństwo kanoniczne* s. 134.

¹³ W. WENZ. *Proces o nieważność małżeństwa według motu proprio „Mitis Iudex Dominus Iesus” papieża Franciszka w tradycji kanonicznej*. Wrocław 2016 s. 116.

¹⁴ W. GÓRALSKI. *Kościelne prawo małżeńskie*. Warszawa 2006 s. 151.

¹⁵ TENŻE. *Kanoniczna zgoda małżeńska*. Gdańsk 1991 s. 31.

Wadą zgody małżeńskiej jest również brak rozeznania oceniającego wymagającego od nupturientów co do istotnych obowiązków małżeńskich. Stopień rozeznania powinien być adekwatny do zawieranej umowy małżeńskiej. Rozeznanie składa się z elementów konstytutywnych o charakterze subiektywnym i obiektywnym. Pierwsze z nich to poznanie przedmiotu umowy, jego krytyczna ocena i wolność wewnętrzna. Obiektywnymi elementami rozeznania są prawa – obowiązki małżeńskie. Źródłem braku rozeznania oceniającego są choroby psychiczne dotyczące sfery intelektualnej, afektywnej i wolitywnej¹⁶.

Niezdolność do podjęcia przez nupturientów obowiązków małżeńskich z przyczyn natury psychicznej to także wada zgody małżeńskiej. Chodzi tutaj o wszystkie zaburzenia osobowości, zaburzenia psychoseksualne, narkomanię, alkoholizm, lekomanię oraz choroby fizyczne mające związek z psychiką¹⁷.

Do wad zgody małżeńskiej należy też brak wystarczającej wiedzy nupturientów, że małżeństwo jest trwałym związkiem kobiety i mężczyzny skierowanym na zrodzenie potomstwa przez seksualne współdziałanie. Muszą oni mieć świadomość posiadania wspólnych planów i celów¹⁸.

Ponadto wadą zgody małżeńskiej jest błąd co do osoby, przymiotu osoby oraz co do jedności i sakramentalności małżeństwa. Błąd co do osoby dotyczy tożsamości nupturienta. Aby przymiot osoby spowodował błąd, musi być zamierzony bezpośrednio i zasadniczo, tzn. musi być przed osobą, a brak danego przymiotu u danej osoby i wiedza o tym ze strony nupturienta spowodowałyby, że nie zawarłby on małżeństwa. Błąd co do jedności i sakramentalności małżeństwa polega na braku świadomości u osoby popadającej w błąd na temat charakteru małżeństwa jako związku monogamicznego, wyłącznego i sakramentalnego. Błąd taki musi determinować wolę¹⁹.

Nieważność małżeństwa z powodu wady zgody następuje w wyniku podstępного działania, które sprawia, że jego ofiara popada w błąd. Celem działania jest w tym przypadku wyłudzenie zgody małżeńskiej. Podstęp musi być skierowany na istotny przymiot współkontrahenta²⁰.

Konflikt pomiędzy stanem wewnętrznym danej osoby a zewnętrznymi pozorami, w wyniku których dokonuje się akt fałszywy zewnętrznie dla osiągnięcia określonych korzyści, nazywamy symulacją – jest to kolejna wada zgody małżeńskiej. Symulacja całkowita polega na wykluczeniu pozytywnym aktem woli

¹⁶ TENŻE. *Studia nad małżeństwem i rodziną*. Warszawa 2007 s. 322.

¹⁷ S. PAŹDZIÓR. *Przyczyny psychiczne niezdolności osoby do zawarcia małżeństwa w świetle kan. 1095 n. 3*. Lublin 2009 s. 316.

¹⁸ P.J. VILADRICH. *Komentarz do kan. 1095-1107*. W: *Kodeks prawa kanonicznego. Komentarz*. Red. P. Majer. Kraków 2011 s. 817.

¹⁹ GÓRALSKI. *Małżeństwo kanoniczne* s. 181.

²⁰ *Tamże* s. 189.

zawarcia samego małżeństwa, natomiast symulacja częściowa – na wykluczeniu istotnego przymiotu lub elementu małżeństwa²¹.

Wadą zgody obarczone jest małżeństwo zawarte pod warunkiem dotyczącym przyszłości. Warunek dotyczący terażniejszości lub przeszłości powoduje nieważność małżeństwa w zależności od istnienia bądź nie przedmiotu warunku. Warunek musi być rzeczywisty, powzięty aktem woli i nieodwołany²².

Wadą zgody małżeńskiej dotknięte jest również małżeństwo zawarte z powodu bojaźni lub pod przymusem fizycznym. Bojaźń, aby spowodować nieważność małżeństwa, musi być bezwzględnie lub względnie ciężka. Zagrożające zło musi być obiektywnie wielkie, powodujące przerażenie u osoby odważnej²³.

Istnieje także bojaźń szacunkowa odnosząca się do osób, z którymi łączą nas szczególne relacje. Z zasady jest to bojaźń lekka, lecz może przekształcić się w ciężką wówczas, gdy ze strony tych, od których dana osoba jest uzależniona, lęka się wielkiego i długotrwałego gniewu, o czym może ją przekonać zachowanie tych osób²⁴.

Małżeństwo jako związek kobiety i mężczyzny powinno być zawarte świadomie i dobrowolnie przez osoby wolne od przeszkód małżeńskich. Muszą one mieć rozeznanie oceniające, czym jest małżeństwo i jakie wiążą się z nim obowiązki. Ponadto zgoda małżeńska nie może być symulowana, wyrażana pod warunkiem co do przyszłości, podjęta pod wpływem podstępów lub bojaźni.

2. WYMOGI USTANOWIONE PRZEZ USTAWODAWCĘ PAŃSTWOWEGO W ZAKRESIE TRWAŁEJ WSPÓLNOTY ŻYCIA

Ustawodawca państwowy w prawie rodzinnym zawarł regulacje mające na celu zapewnienie trwałości małżeństwa. Zawiera ono przesłanki uniezdalniające do zawarcia małżeństwa i skutki prawne złożenia oświadczenia o wstąpieniu w związek małżeński.

2.1. WYMOGI PRAWA RODZINNEGO W ZAKRESIE ZDOLNOŚCI DO ZAWARCIA MAŁŻEŃSTWA

Konstytucja oraz Kodeks rodzinny i opiekuńczy [dalej: k.r.o.] przewidują przesłankę różnicy płci, a zatem małżeństwo może być jedynie związkiem mężczyzny

²¹ GÓRALSKI. *Kościełne prawo małżeńskie* s. 207.

²² TENŻE. *Małżeństwo kanoniczne* s. 228.

²³ WENZ. *Proces o nieważność małżeństwa* s. 134.

²⁴ G. LESZCZYŃSKI. *Bojaźń szacunkowa jako przyczyna nieważności małżeństwa (kan. 1103 KPK)*. „*Ius Matrimoniale*” 12:2007 s. 109.

i kobiety. W razie wątpliwości co do różnicy płci kierownik urzędu stanu cywilnego zwraca się do sądu o ustalenie płci nupturientów²⁵.

Urzędowe oświadczenie woli może być składane wobec burmistrza, prezydenta miasta, konsula, kierownika urzędu stanu cywilnego, uprawnionego duchownego Kościoła lub związku wyznaniowego. Oświadczenie to powinno być złożone w uroczystej formie w dowolnym miejscu wybranym przez nupturientów. Nupturienti składają oświadczenie woli jednocześnie, osobiście lub przez pełnomocnika. Małżeństwo konkordatowe w terminie pięciu dni od zawarcia musi zostać zgłoszone do urzędu stanu cywilnego, aby wywołało skutki cywilne²⁶.

2.2. PRZESŁANKI PRAWA CYWILNEGO UNIEZDALNIAJĄCE DO TWORZENIA TRWAŁEJ WSPÓLNOTY ŻYCIA

W prawie cywilnym przesłanką negatywną do zawarcia małżeństwa jest wiek nupturientów poniżej 18. roku życia. Wyjątkiem od tej zasady jest sytuacja, w której małżeństwo zawiera mężczyzna lub kobieta, którzy ukończyli 16 lat, nawet jeśli dokonują tego bez zgody sądu. Zezwolenie sądu jest udzielane z ważnych powodów i ze względu na dobro założonej rodziny. Unieważnienia małżeństwa z powodu braku przepisanego wieku może żądać każdy z małżonków. W sytuacji, gdy kobieta zaszła w ciążę, mając mniej niż 16 lat, o unieważnienie małżeństwa może wystąpić tylko ona. Pomimo uzyskania zezwolenia przez kobietę jej małżeństwo może zostać unieważnione, jeśli nie osiągnęła ona 16. roku życia. Jeśli powództwo nie zostało wniesione przed ukończeniem 18. roku życia, małżeństwo ulega konwalidacji²⁷.

Przesłanką negatywną do zawarcia małżeństwa jest ubezwłasnowolnienie całkowite nupturienta. Następuje ono w wyniku orzeczenia sądu w postępowaniu nieprocesowym i musi istnieć w trakcie zawierania małżeństwa. Do konwalidacji małżeństwa może dojść w sytuacji uchylenia ubezwłasnowolnienia lub zamiany na ubezwłasnowolnienie częściowe²⁸.

Nie może zawrzeć małżeństwa osoba dotknięta chorobą psychiczną lub niedorozwojem umysłowym. Jeśli stan zdrowia lub umysłu nie zagraża małżeństwu lub zdrowiu przyszłego potomstwa, to osoba taka może zawrzeć małżeństwo za zgodą sądu. Zaburzenia psychiczne rozumiemy jako chorobę psychiczną, upośledzenie umysłowe i inne zaburzenia czynności psychicznych. Choroba psychiczna

²⁵ K. PIASECKI. *Prawo małżeńskie*. Warszawa 2011 s. 64.

²⁶ J. STRZEBINCZYK. *Prawo rodzinne*. Warszawa 2016 s. 80.

²⁷ A. ZIELONACKI. *Zawarcie małżeństwa*. W: *Kodeks rodzinny i opiekuńczy. Komentarz*. Red. H. Dolecki, T. Sokołowski. Warszawa 2010 s. 52.

²⁸ K. PIETRZYKOWSKI. *Zawarcie małżeństwa*. W: *Kodeks rodzinny i opiekuńczy. Komentarz*. Red. K. Pietrzykowski. Warszawa 2010 s. 207.

charakteryzuje się odchyleniami od prawidłowych czynności psychicznych. Niedorozwój umysłowy to zahamowany lub niepełny rozwój psychiczny, charakteryzujący się niedostatecznym poziomem inteligencji, zdolności poznawczych, mowy, czynności motorycznych i umiejętności społecznych. Konwalidacja obejmuje tylko wygaśnięcie choroby psychicznej, gdyż niedorozwój umysłowy ma charakter trwały²⁹.

Kolejną przesłanką negatywną jest bigamia, oznaczająca dwużeństwo. Nie może zawrzeć małżeństwa osoba pozostająca jednocześnie w związku małżeńskim, który został zawarty wcześniej i nie został zakończony w sposób określony prawem. Przesłanka ta służy realizacji podstawowej zasady prawa rodzinnego, jaką jest zasada monogamii. Bigamia podlega regulacji prawa karnego³⁰.

Ponadto małżeństwa nie mogą zawrzeć ze sobą krewni w linii prostej, rodzeństwo ani powinowaci w linii prostej. Więzy rodzinne są ustalane na podstawie aktów stanu cywilnego. Przesłanką negatywną jest także adopcja – nie mogą zawrzeć małżeństwa przysposabiający i przysposobiony oraz przysposobiony i krewni przysposabiającego – w zależności od rodzaju przysposobienia. Unieważnienia małżeństwa może żądać każdy z małżonków. Konwalidacja takiego małżeństwa jest możliwa z ważnych powodów, a jednym z nich jest zmiana relacji z rodzicielskiej na partnerską³¹.

Stan wyłączający świadome wyrażenie woli jest wadą oświadczenia i może zaistnieć na skutek choroby, niedorozwoju umysłowego, alkoholizmu, narkomanii lub wysokiej gorączki. Może być trwały lub przejściowy. Oceniając stan nupturienta, bierzemy pod uwagę jego stan w momencie wyrażenia zgody na zawarcie małżeństwa³².

Wadą oświadczenia woli jest także błąd co do tożsamości drugiej strony. Występuje on wówczas, gdy druga strona zawieranego małżeństwa nie jest fizycznie tym samym podmiotem, z którym małżeństwo miało być zawarte³³.

Groźba, czyli zapowiedź wyrządzenia zła danej osobie, jeśli nie dokona żądanej czynności prawnej, to również wada oświadczenia woli. Groźba ma cechy bezprawności, może pochodzić od drugiej strony bądź osoby trzeciej. Osoba składająca oświadczenie musi mieć obawę, że grozi jej lub innej osobie niebezpieczeństwo o realnym charakterze. Niebezpieczeństwo to powinno mieć charakter osobisty, musi też istnieć związek przyczynowy między treścią oświadczenia woli a groźbą. Wystąpienie przymusu fizycznego powoduje, że oświadczenie uznane zostaje za

²⁹ M. ANDRZEJEWSKI. *Prawo rodzinne i opiekuńcze*. Warszawa 2014 s. 49.

³⁰ M. MOZGAWA, A. SAJ. *Prawnokarne aspekty bigamii (rozważania dogmatyczne i uwagi kryminologiczne)*. W: *Bigamia*. Red. M. Mozgawa. Warszawa 2011 s. 80.

³¹ PIETRZYKOWSKI. *Zawarcie małżeństwa* s. 224.

³² P.M. GAJDA. *Prawo małżeńskie*. Tarnów 2002 s. 175.

³³ PIETRZYKOWSKI. *Zawarcie małżeństwa* s. 243.

niezłożone, a to oznacza, że małżeństwa nie było³⁴. Nie można żądać unieważnienia małżeństwa po upływie sześciu miesięcy od ustania stanu wyłączającego świadome wyrażenie woli, od wykrycia błędu lub od ustania obawy wywołanej groźbą, a w każdym wypadku – po upływie trzech lat od zawarcia małżeństwa³⁵.

2.3. WARTOŚĆ URZĘDOWEGO ZOBOWIĄZANIA NUPTURIENTÓW DO TWORZENIA TRWAŁEJ WSPÓLNOTY

Prawidłowe złożenie oświadczenia o wstąpieniu w związek małżeński powoduje powstanie wspólnoty małżeńskiej, obejmującej zespół praw i obowiązków małżeńskich określonych w art. 23-30 k.r.o. Prawa i obowiązki mają charakter *ius cogens*, ograniczają wolność osobistą, nie wyłączając jej. Zawarcie małżeństwa może prowadzić do zmiany nazwiska i miejsca zamieszkania. Nakłada na małżonków obowiązek przyczyniania się do zaspokajania potrzeb ekonomicznych rodziny. Zobowiązuje do wierności, lojalności i wzajemnej pomocy, szacunku, zaufania i szczerości. W małżeństwie obydwie strony mają takie same prawa i obowiązki. W ważnych sprawach przy braku porozumienia mogą zwrócić się do sądu. Mogą to być sprawy zarówno o charakterze majątkowym, jak i osobistym³⁶.

Obowiązek wspólnego pożycia jest rezultatem trwałej więzi uczuciowej między małżonkami. Pożycie obejmuje sferę seksualną, emocjonalną i gospodarczą. Wiąż fizyczna realizuje się w sferze seksualnej i prokreacyjnej rodziny. Sfera emocjonalna opiera się na przywiązaniu przejawiającym się miłością, szacunkiem i lojalnością. Obowiązek wierności wyklucza osoby trzecie z kontaktów seksualnych, co jest związane z moralnością i obyczajowością. Wspólnota gospodarcza to trzeci element – polega na prowadzeniu wspólnego gospodarstwa domowego.

Obowiązek wzajemnej pomocy i współdziałania wynika ze związania losów obojga małżonków. Winni oni służyć sobie pomocą w chorobie, w chwilach bolesnych przeżyć, a także pomocą materialną w nadzwyczajnych wydatkach drugiego małżonka względem jego bliskich³⁷.

Każdy z małżonków może zdecydować o nazwisku, jakie będzie nosić. Może przyjąć nazwisko będące wcześniej nazwiskiem jednego z nich, może zachować dotychczasowe lub przyjąć nazwisko drugiego współmałżonka, dodając je do swojego.

Obowiązki majątkowe obejmują prawo do domagania się przez każdego z małżonków środków utrzymania służących zaspokajaniu potrzeb rodziny. Winno to dokonywać się we współdziałaniu i w porozumieniu. Jeśli tego porozumienia

³⁴ *Tamże* s. 248.

³⁵ ANDRZEJEWSKI. *Prawo rodzinne i opiekuńcze* s. 54.

³⁶ T. SMYCZYŃSKI. *Prawa i obowiązki małżonków*. W: *Prawo rodzinne i opiekuńcze*. T. 11. Warszawa 2014 s. 215.

³⁷ *Tamże* s. 222.

brak, każdemu z małżonków służy powództwo o dostarczenie środków utrzymania³⁸.

W momencie zawarcia małżeństwa z mocy samego prawa – zgodnie z art. 31 k.r.o. – powstaje wspólność ustawowa, o ile wcześniej małżonkowie nie zawarli umowy majątkowej (intercyzy). Majątek osobisty obejmuje wszelkie prawa majątkowe, które małżonkowie nabyli przed powstaniem wspólnoty małżeńskiej, najczęściej przed zawarciem małżeństwa. Do majątku osobistego każdego z małżonków należą przedmioty (prawa) majątkowe wymienione w art. 33 pkt 2-10 k.r.o.

Ustrój wspólności ustawowej obowiązuje małżonków, którzy nie zawarli umowy majątkowej, tzw. intercyzy, ani przed zawarciem małżeństwa, ani po jego zawarciu. Umowy majątkowe dają małżonkom do wyboru następujące odmiany ustrojów umownych:

- rozszerzenie wspólności ustawowej,
- ograniczenie wspólności,
- ustanowienie rozdzielności majątkowej,
- ustanowienie rozdzielności majątkowej z wyrównaniem dorobku³⁹.

Ustrój przymusowy ustanawiany jest orzeczeniem sądu w miejsce wspólności ustawowej lub umownej – bez względu na wolę samych małżonków. Przyczyną jego powstania jest orzeczenie sądowe lub ustawa⁴⁰.

Ustanie wspólności ustawowej i umownej w trakcie trwania małżeństwa następuje w przypadkach:

- zawarcia przez małżonków umowy wprowadzającej rozdzielność majątkową,
- ustanowienia przez sąd pełnej rozdzielności majątkowej na żądanie małżonka lub wierzyciela,
- orzeczenia separacji małżonków,
- ubezwłasnowolnienia jednego z małżonków,
- ogłoszenia upadłości jednego z małżonków⁴¹.

Ponadto ustanie ustrojów następuje w wyniku śmierci jednego z małżonków, orzeczenia rozvodu czy unieważnienia małżeństwa. Zniesienia lub zmiany ustroju może domagać się każdy z małżonków lub jeden z wierzycieli każdego z małżonków, o ile nie są oni w stanie zaspokoić swoich roszczeń z majątku osobistego dłużnika ani z jego majątku wspólnego. Roszczenie to przyszuje się na podstawie tytułu wykonawczego, który uprawdopodobnia konieczność dokonania podziału majątku wspólnego.

Małżeństwo cywilne to związek kobiety i mężczyzny powstający po złożeniu zgodnego oświadczenia. Do zawarcia małżeństwa wymagany jest określony wiek,

³⁸ ANDRZEJEWSKI. *Prawo rodzinne i opiekuńcze* s. 63.

³⁹ *Tamże* s. 94.

⁴⁰ T. SOKOŁOWSKI. *Przymusowy ustrój majątkowy*. W: *Kodeks rodzinny i opiekuńczy*. Komentarz. Red. H. Dolecki, T. Sokołowski s. 318.

⁴¹ T. SMYCZYŃSKI. *Prawo rodzinne i opiekuńcze*. Warszawa 2016 s. 124.

stan psychiczny i niepozostawanie w innym związku małżeńskim. Ponadto zgoda małżeńska musi być wyrażona dobrowolnie wobec właściwej drugiej strony. Małżeństwo tworzy między małżonkami więzi intymne, emocjonalne i gospodarcze. Prawo cywilne reguluje ponadto małżeńskie systemy majątkowe, tworząc stabilne podstawy ekonomicznej egzystencji rodziny.

3. KANONICZNE I CYWILNE PRZESŁANKI W ZAKRESIE PRAWNEJ TROSKI O TRWAŁOŚĆ MAŁŻEŃSTWA

W trosce o trwałość małżeństwa ustawodawca państwowy i kościelny ustanowił zasadę domniemania ważności małżeństwa. Ochronie trwałości małżeństwa służą także działania procesowe sądów kościelnych, separacja występująca w obu systemach prawnych, mediacja cywilna i kanoniczna instytucja interpelacji.

3.1. KOŚCIELNA I CYWILNA ZASADA DOMNIEMANIA WAŻNOŚCI MAŁŻEŃSTWA

Na podstawie kan. 1060 małżeństwo należy uznać za ważne, dopóki nie udowodni się czegoś przeciwnego. Norma ta, zakorzeniona w przymiocie nierozzerwalności małżeństwa, wywodzi się z prawa Bożego i dotyczy każdego zawartego małżeństwa.

Wątpliwość, czy dane małżeństwo jest dotknięte nieważnością, może być prawna lub faktyczna. Bez osiągnięcia stanu pewności moralnej nie możemy orzec nieważności małżeństwa. Zasada ta oznacza, że strony mają prawo do procesu, lecz bez prawa do jego pozytywnego rozstrzygnięcia⁴².

Niezachowanie przepisów art. 1 k.r.o. powoduje możliwość wystąpienia o ustalenie nieistnienia małżeństwa przez każdego, kto ma w tym interes prawny. Niespełnienie którejkolwiek z przesłanek tego artykułu sprawia, że małżeństwo nie zostaje zawarte⁴³.

Małżeństwo zawarte w okolicznościach przewidzianych w art. 10-16 k.r.o. jest dotknięte sankcją nieważności po prawomocnym orzeczeniu sądu. Dopóki wyrok się nie uprawomocni, małżeństwo jest uważane za ważne. Sąd wydaje wyrok na podstawie przepisów o postępowaniu odrębnym w sprawach małżeńskich⁴⁴.

Mimo zaistnienia trwałego i zupełnego rozkładu pożycia małżeńskiego sąd nie może orzec rozwodu, jeśli zachodzą następujące okoliczności:

⁴² U. NOWICKA. *Aplikacja zasady „favor matrimonii” w rozstrzyganiu spraw o nieważność małżeństwa*. „Ius Matrimoniale” 16:2011 s. 24.

⁴³ J. GAJDA. *Zawarcie małżeństwa*. W: *Prawo rodzinne i opiekuńcze*. T. 11 Red. T. Smyczyński. Warszawa 2009 s. 139.

⁴⁴ PIETRZYKOWSKI. *Zawarcie małżeństwa* s. 261.

- sprzeczność rozwodu z dobrem małoletnich dzieci – sądy muszą rozważać dobro dzieci w każdej sytuacji orzeczniczej, aby rozstrzygnąć, co będzie dobre dla dzieci; sąd korzysta z opinii biegłych,
- sprzeczność rozwodu z zasadami współżycia społecznego – powodem może być dobro innych osób niż wspólnych małoletnich dzieci, np. dobro małżonka, dzieci pełnoletnich niepełnosprawnych, innych osób wymagających opieki czy dziecka poczętego,
- wystąpienie z powództwem rozwodowym przez małżonka wyłącznie winnego rozkładu pożycia małżeńskiego – sytuacja taka nie stoi na przeszkodzie orzeczenia rozwodu, jeśli drugi małżonek wyrazi zgodę na rozwód lub jego odmowa wyrażenia zgody jest sprzeczna z zasadami współżycia społecznego⁴⁵.

3.2. PROCESOWA OCHRONA TRWAŁOŚCI MAŁŻEŃSTWA

Trwałości małżeństwa służy ustanowienie obrońcy węzła jako aktywnej strony procesowej. Może on prosić o sesję w celu zawiązania sporu⁴⁶. Opiniuje prośbę stron o zmianę formuły wątpliwości, o której powinien być powiadomiony. Podstawowym zadaniem obrońcy węzła jest wskazanie na podstawie dokumentów procesowych argumentów przeciw stwierdzeniu nieważności małżeństwa. Obrońca przygotowuje także pytania do świadków i stron procesowych oraz aktywnie uczestniczy w ich przesłuchaniu. Proponuje również pytania do biegłego, aby na ich podstawie możliwe było osiągnięcie prawdy obiektywnej o danym małżeństwie. Powinien sygnalizować sędziemu niezgodność opinii z zasadami antropologii chrześcijańskiej⁴⁷. Obrońca węzła w swoich uwagach powinien w sposób rozumny, na podstawie zebranego materiału dowodowego zająć zdecydowane stanowisko za ważnością małżeństwa. Przysługuje mu też prawo apelacji od wyroku do sądu drugiej instancji lub Roty Rzymskiej⁴⁸.

Ochronę interesów procesowych stron zapewnia adwokat. Działa on w interesie strony w celu odkrycia obiektywnej prawdy o danym małżeństwie. Rolą adwokata jest wsparcie strony w sprecyzowaniu przedmiotu i podstawy prawnej sporu oraz wskazanie okoliczności przemawiających za spornym faktem. Sporządza skargę powodową, wskazując strony i przedmiot sporu oraz tytuły nieważności

⁴⁵ ANDRZEJEWSKI. *Prawo rodzinne i opiekuńcze* s. 105.

⁴⁶ A. DZIĘGA. *Zadania procesowe obrońcy węzła małżeńskiego*. W: *Kościelne prawo procesowe. Materiały i studia*. T. 1. Red. A. Dzięga. Lublin 1999 s. 31.

⁴⁷ D. MAZURKIEWICZ. *Rola obrońcy węzła w procesach małżeńskich*. „*Studia Paradyskie*” 26:2016 s. 116.

⁴⁸ U. NOWICKA. *Obrońca węzła małżeńskiego gwarantem prawdy i sprawiedliwości: refleksje na kanwie przemówienia papieża Franciszka do członków Najwyższego Trybunału Sygnatury Apostolskiej z 8 listopada 2013 r.* „*Ius Matrimoniale*” 25:2014 nr 2 s. 35.

małżeństwa⁴⁹. Na etapie postępowania dowodowego adwokat może zgłosić nowych świadków i nowe dowody. Troszczy się o stawienie świadków, a na przesłuchaniu może kierować do nich pytania za pośrednictwem sędziego. Ma prawo weryfikacji powołanego przez sąd biegłego, któremu może zadawać pytania; może też wnioskować o dopuszczenie biegłego prywatnego. Adwokat ma prawo wglądu w akta sprawy na każdym etapie procesu. Sporządza uwagi przedwyrokowe i przedstawia w nich argumenty przemawiające za stwierdzeniem nieważności małżeństwa. Wszystkie te działania adwokata służą zabezpieczeniu interesów reprezentowanej strony oraz dotarciu do obiektywnej prawdy o danym małżeństwie⁵⁰.

Ochronie procesowej małżeństwa służy także sędzia, który po osiągnięciu pewności moralnej wydaje wyrok stwierdzający nieważność małżeństwa. Pewność moralna to taki stan, w którym wykluczona jest uzasadniona wątpliwość. Zmusza to sędziego do poszukiwania prawdy o małżeństwie jako rzeczywistości sakramentalnej.

W dążeniu do prawdy obiektywnej pomocą służą właściwie sporządzone opinie biegłych – powinny one wskazywać choroby, patologie osobowości czy zaburzenia istniejące u danej osoby. Sędzia, wydając wyrok, powinien posiłkować się opiniami biegłych oraz kierować zasadami antropologii chrześcijańskiej, pamiętając, że jest podmiotem decydującym o ważności danego małżeństwa⁵¹.

Kodeks postępowania cywilnego przewiduje instytucję mediacji, która jest stosowana, gdy istnieją przesłanki świadczące o możliwości dalszego trwania małżeństwa. Celem mediacji jest pogodzenie się małżonków. Może być ona prowadzona na podstawie umowy o mediację lub na podstawie postanowienia sądu kierującego strony do mediacji. Jeśli istnieją widoki na utrzymanie małżeństwa, postępowanie rozwodowe może być w każdym czasie zawieszona⁵². Strona ma prawo odmówić udziału w mediacji, co wynika z zasady dobrowolności postępowania mediacyjnego.

Osiągnięcie pojednania się małżonków zależy od kompetencji mediatora. Sąd ma obowiązek wyznaczyć mediatora z listy stałych mediatorów. W sprawach o rozwód i separację dodatkowo do listy dochodzą kuratorzy sądowi i osoby

⁴⁹ R. SZTYCHMILLER. *Znaczenie udziału adwokata w kanonicznych procesach małżeńskich*. W: *Problemy z sądową ochroną praw człowieka*. T. 1. Red. R. Sztymiller, J. Krzywkowska. Olsztyn 2012 s. 60.

⁵⁰ A.G. MIZIŃSKI. *Adwokat – Cooperator Veritatis w procesie o orzeczenie nieważności małżeństwa*. „Prawo Kanoniczne” 59:2016 nr 1 s. 99.

⁵¹ A. BRZEMIA-BONAREK. *Metody odkrycia prawdy procesowej przez sędziego w kanonicznym procesie małżeńskim*. „Analecta Cracoviensia” 48:2016 s. 322.

⁵² T. ERECIŃSKI. *Komentarz do art. 183¹ KPC*. Teza 13. System Informacji Prawnej LexPonica.

wskazane przez ośrodki diagnostyczno-konsultacyjne. W niczym nie ogranicza to jednak swobody stron w wyborze mediatora⁵³.

3.3. INSTYTUCJA SEPARACJI JAKO ZABIEG CHRONIĄCY TRWAŁOŚĆ MAŁŻEŃSTWA

Wpływ na sytuację małżeństwa wywiera także instytucja separacji kanonicznej. Nie rozwiązuje ona istniejącego węzła małżeńskiego, ale pozwala na rozłączenie małżonków. Separacja może być stała lub czasowa. Jej przyczyną może być:

- niedochowanie wierności małżeńskiej,
- poważne niebezpieczeństwo ze strony współmałżonka dla duszy i ciała drugiej strony,
- pochodzące od małżonków poważne niebezpieczeństwo dla potomstwa,
- wspólne życie trudne dla jednej ze stron z powodu przyczyny pochodzącej od współmałżonka⁵⁴.

Polskie prawo rodzinne przewiduje instytucję separacji jako formę rozłączenia małżonków po wypełnieniu przesłanek pozytywnych i niezastąpieniu okoliczności negatywnych. Instytucja ta służy ochronie trwałości związku małżeńskiego i ma dawać szansę na pogodzenie się skonfliktowanych małżonków. Separację regulują artykuły od 61¹ do 61⁶ k.r.o.

Separacja w prawie cywilnym ma na celu rozłączenie małżonków bez rozwiązywania istniejącego węzła małżeńskiego. Przesłanką separacji jest wystąpienie między małżonkami zupełnego rozkładu pożycia małżeńskiego. Nie musi być on jednak trwały, tak jak przy rozwodzie. Negatywnymi przesłankami separacji są wyrządzenie szkody dobru małoletnich dzieci lub inne względy, w wyniku których orzeczenie separacji byłoby niezgodne z zasadami współżycia społecznego⁵⁵.

3.4. INTERPELACJA W PRZYPADKU ZASTOSOWANIA PRZYWILEJU PAWŁOWEGO

Przywilej Pawłowy regulowany jest w kan. 1143-1147 KPK. Źródłem tej normy jest List do Koryntian (1 Kor 7,10-16). Ustawodawca kościelny nie przyzwala na rozwiązanie związku w każdych warunkach. Jest ono możliwe dla dobra wiary strony, która przyjęła chrzest, jeśli druga strona odeszła. Przyjęcie chrztu niekoniecznie musi nastąpić w Kościele katolickim, lecz w Kościele lub wspólnocie kościelnej, w których ważnie udziela się chrztu.

⁵³ M. MALCZYK-HERDZINA. *Mediacja w sprawach o rozwód i o separację – wybrane zagadnienia*. „ADR Arbitraż i Mediacja” 4:2008 nr 1 [dostęp: 6 lutego 2019].

⁵⁴ GÓRALSKI. *Małżeństwo kanoniczne* s. 369.

⁵⁵ ANDRZEJEWSKI. *Prawo rodzinne i opiekuńcze* s. 119.

Kolejnym warunkiem zastosowania przywileju jest odejście małżonka, który nie chce mieszkać ze współmałżonkiem bez obrazy Stwórcy, chyba że po przyjęciu chrztu strona ochrzczona dała słuszny powód odejścia. Norma ta oznacza, że małżonek nieochrzczony musi być powodem rozpadu rodziny i rozejścia się małżonków. Postawa małżonka ochrzczonego nie może powodować rozpadu związku małżeńskiego. Odejście strony nieochrzczonej może nastąpić także, jeśli nie chce ona mieszkać ze stroną ochrzczoneą, co oznacza tzw. separację fizyczną. Małżonek taki powinien się oddalić na zawsze. Oprócz tego strona nieochrzczona może mieć wolę wspólnego zamieszkania, ale nie bez obrazy Stwórcy. Obraza Stwórcy oznacza skłanianie osoby ochrzczonej przez stronę nieochrzczoneą do zabobonu, herezji lub apostazji, przeszkadzanie w realizacji podstawowych praw i obowiązków wiernych lub złe traktowanie współmałżonka ze względu na wiarę. Kolejnym wymogiem jest tzw. interpelacja, czyli sprawdzenie, czy strona nieochrzczona odeszła i nie chce żyć bez obrazy Stwórcy. Od tego wymogu możliwa jest dyspensa, pod warunkiem, że interpelacja jest niemożliwa lub będzie bezowocna. Rozwiązanie małżeństwa w tym przypadku następuje w momencie zawarcia kolejnego małżeństwa⁵⁶.

Przedstawione instytucje służą zapewnieniu trwałości małżeństwa, które jest podstawą istnienia każdej rodziny. Oba systemy prawne przewidują separację jako możliwość rozłączenia małżonków bez rozwiązywania węzła małżeńskiego.

ZAKOŃCZENIE

Przedstawione w artykule instytucje prawne służą ochronie trwałości małżeństwa monogamicznego, które jest podstawą rodziny. W rodzinie kształtują i wychowują się dzieci, będące w przyszłości nadzieją państwa i Kościoła.

Z przedstawionej analizy wynika, że większe wymogi do zawarcia małżeństwa stawia prawo kanoniczne, ponieważ małżeństwo sakramentalne ważne i dopełnione nie podlega rozwiązaniu. Stąd też prawodawca kościelny i cywilny, aby zagwarantować trwałość rodziny, ustanowili przepisy, których spełnienie jest konieczne do zawarcia małżeństwa. Prawo cywilne, przewidując możliwość rozwiązania małżeństwa, stawia mniejsze wymagania w zakresie przeszkód i wad zgody małżeńskiej. Ponadto przedmiotem regulacji prawa cywilnego są wzajemne prawa i obowiązki małżonków oraz regulacja prawna w sferze majątkowej. Oba systemy przewidują instytucje separacji i mediacji, służące ochronie małżeństwa. Wszystkie przedstawione instytucje służą dobru małżeństwa i rodziny jako podstawowej komórki społecznej.

⁵⁶ G. DZIERŻON. *Nierozzerwalność małżeństwa a przywileje wiary w kanonicznym porządku prawnym*. „*Ius Matrimoniale*” 26:2015 nr 4 s. 74.

CONCERN FOR THE PERMANENCE OF MARRIAGE
IN CANON LAW AND POLISH FAMILY LAW

S u m m a r y

Marriage as a crucial social institution is governed by canon and civil law. To ensure the permanence of a marriage, obstacles and disadvantages of marriage consent are foreseen in both legal systems. The civil law also regulates property matters between spouses, identifying possible property systems. The canon law, for which the marriage is sacramental, inseparable and monogamous, gives greater demands to the betrothed couple. The civil law, assuming the permanence and monogamy of marriage allows, however, the possibility of its dissolution. While, the canon law emphasizes that long-lasting and stable families are the basis for the existence and proper development of the society.

Tłum. Jarosław Sempryk

Słowa kluczowe: małżeństwo, jedność, nierozzerwalność, trwałość, prawo kanoniczne, polskie prawo rodzinne.

Key words: marriage, unity, inseparability, permanence, canon law, Polish family law.

BIBLIOGRAFIA

- ANDRZEJEWSKI M., *Prawo rodzinne i opiekuńcze*. Warszawa 2014.
- BRZEMIA-BONAREK A., *Metody odkrycia prawdy procesowej przez sędziego w kanonicznym procesie małżeńskim*. „*Analecta Cracoviensia*” 48:2016 s. 313-329.
- Codex Iuris Canonici auctoritate Joannis Pauli PP. II promulgatus – Kodeks prawa kanonicznego*. Przekład polski zatwierdzony przez Konferencję Episkopatu. Poznań 1984.
- DZIERŻON G., *Nierozzerwalność małżeństwa a przywileje wiary w kanonicznym porządku prawnym*. „*Ius Matrimoniale*” 26:2015 nr 4 s. 67-82.
- DZIERŻON G., *Niezdolność do zawarcia małżeństwa jako kategoria kanoniczna*. Warszawa 2002.
- DZIERŻON G., *Przeszkoda występku (kan. 1090 §§ 1-2 KPK)*. „*Ius Matrimoniale*” 11:2006 s. 79-89.
- DZIĘGA A., *Zadania procesowe obrońcy węzła małżeńskiego*. W: *Kościelne prawo procesowe. Materiały i studia*. T. 1. Red. A. Dzięga. Lublin 1999.
- ERECIŃSKI T., *Komentarz do art. 183¹ KPC*. Teza 13. System Informacji Prawnej LexPolo-nica.
- GAJDA J., *Zawarcie małżeństwa*. W: *Prawo rodzinne i opiekuńcze*. T. 11. Red. T. Smyczyński. Warszawa 2009.
- GAJDA P.M., *Prawo małżeńskie*. Tarnów 2002.
- GÓRALSKI W., *Kanoniczna zgoda małżeńska*. Gdańsk 1991.
- GÓRALSKI W., *Kościelne prawo małżeńskie*. Warszawa 2006.
- GÓRALSKI W., *Małżeństwo kanoniczne*. Warszawa 2011.
- GÓRALSKI W., *Studia nad małżeństwem i rodziną*. Warszawa 2007.

- HEMPEREK P., *Komentarz do Kodeksu prawa kanonicznego z 1983 r.* T. 3. Lublin 1986.
- JAN PAWEŁ II, *Adhortacja apostolska Familiaris Consortio o zadaniach rodziny chrześcijańskiej w świecie współczesnym* (22 listopada 1981). „L'Osservatore Romano” 2:1981 nr 11 s. 7-19.
- LESZCZYŃSKI G., *Bojaźń szacunkowa jako przyczyna nieważności małżeństwa (kan. 1103 KPK)*. „Ius Matrimoniale” 12:2007 s. 97-113.
- MALCZYK-HERDZINA M., *Mediacja w sprawach o rozwód i o separację – wybrane zagadnienia*. „ADR Arbitraż i mediacja” 2008 nr 4. <http://arbitraz.laszczuk.pl/_adr/58/Mediacja_w_sprawach_o_rozwod_i_o_separacje_-_wybrane_zagadnienia.pdf> [dostęp: 6 lutego 2019].
- MAZURKIEWICZ D., *Rola obrońcy węzła w procesach małżeńskich*. „Studia Paradyskie” 26:2016. s. 107-124.
- MIZIŃSKI A.G., *Adwokat – Cooperator Veritatis w procesie o orzeczenie nieważności małżeństwa*. „Prawo Kanoniczne” 59:2016 nr 1 s. 75-104.
- MOZGAWA M., SAJ A., *Prawnokarne aspekty bigamii (rozważania dogmatyczne i uwagi kryminologiczne)*. W: *Bigamia*. Red. M. Mozgawa. Warszawa 2011 s. 74-112.
- NOWICKA U., *Aplikacja zasady „favor matrimonii” w rozstrzygnięciu spraw o nieważność małżeństwa*. „Ius Matrimoniale” 16:2011 s. 7-25.
- NOWICKA U., *Obrońca węzła małżeńskiego gwarantem prawdy i sprawiedliwości: refleksje na kanwie przemówienia papieża Franciszka do członków Najwyższego Trybunału Sygnatury Apostolskiej z 8 listopada 2013 r.* „Ius Matrimoniale” 25:2014 nr 2 s. 31-42.
- NOWICKA U., *Przeszkoda różności religii*. W: *Przeszkody małżeńskie w prawie kanonicznym*. Red. W. Góralski. Warszawa 2016.
- NOWICKA U., *Przeszkoda węzła małżeńskiego*. W: *Przeszkody małżeńskie w prawie kanonicznym*. Red. W. Góralski. Warszawa 2016.
- PAŹDZIÓR S., *Przyczyny psychiczne niezdolności osoby do zawarcia małżeństwa w świetle kan. 1095 n. 3*. Lublin 2009.
- PIASECKI K., *Prawo małżeńskie*. Warszawa 2011.
- PIETRZYKOWSKI K., *Zawarcie małżeństwa*. W: *Kodeks rodzinny i opiekuńczy. Komentarz*. Red. K. Pietrzykowski. Warszawa 2010.
- Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu. Biblia Tysiąclecia*. Poznań 2000⁵.
- SMYCZYŃSKI T., *Prawo rodzinne i opiekuńcze*. Warszawa 2016.
- SMYCZYŃSKI T., *Prawa i obowiązki małżonków*. W: *Prawo rodzinne i opiekuńcze*. T. 11. Warszawa 2014.
- SOBAŃSKI R., *Ustawy kościelne*. W: *Komentarz do Kodeksu prawa kanonicznego*. T. I księga I: *Normy ogólne*. Red. J. Krukowski. Poznań 2003.
- SOBÓR WATYKAŃSKI II, *Konstytucja duszpasterska o Kościele w świecie współczesnym Gaudium et spes* (7 grudnia 1965) W: *Sobór Watykański II. Konstytucje, dekryty, deklaracje*. Poznań 2002 s. 526-606.
- SOKOŁOWSKI T., *Przymusowy ustrój majątkowy*. W: *Kodeks rodzinny i opiekuńczy. Komentarz*. Red. H. Dolecki, T. Sokołowski. Warszawa 2010.
- STRZEBINCZYK J., *Prawo rodzinne*. Warszawa 2016.
- SZTYCHMILLER R., *Znaczenie udziału adwokata w kanonicznych procesach małżeńskich*. W: *Problemy z sądową ochroną praw człowieka*. T. 1. Red. R. Sztymiller, J. Krzywkowska. Olsztyn 2012.

- Ustawa z dnia 25 lutego 1964 r. W: Kodeks rodzinny i opiekuńczy (Dz.U. 1964 nr 9 poz. 59 ze zm.).*
- VILADRICH P.J., *Komentarz do kan. 1095-1107. W: Kodeks prawa kanonicznego. Komentarz.* Red. P. Majer. Kraków 2011.
- WENZ W., *Kancelaria parafialna jako przestrzeń kościelnego posługiwania. Studium kanoniczno-pastoralne.* Wrocław 2008.
- WENZ W., *Proces o nieważność małżeństwa według Motu Proprio „Mitis Iudex Dominus Iesus” papieża Franciszka w tradycji kanonicznej.* Wrocław 2016.
- ZIELONACKI A., *Tytuł I Dział I Zawarcie małżeństwa. W: Kodeks rodzinny i opiekuńczy. Komentarz.* Red. H. Dolecki. T. Sokołowski. Warszawa 2010.